

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
історичний факультет
кафедра історії України

Дипломна робота магістра
на тему «Україна і російсько-турецька війна 1677-1681 років

Виконала: студентка II курсу групи IstB1-M17
напряму підготовки (спеціальності)
014 середня освіта (історія)
Макогон Анастасія Юріївна
Керівник: Олійник С.В., кандидат історичних
наук, доцент
Рецензент:

Кам'янець-Подільський - 2018

ЗМІСТ РОБОТИ

ВСТУП		3
РОЗДІЛ 1.	Історіографія та джерельна база	6
1.1.	Історіографія	5
1.2.	Джерельна база	10
РОЗДІЛ 2.	Передумови та причини російсько-турецької війни 1677-1681 рр.	14
РОЗДІЛ 3.	Збройні сили воюючих сторін	21
3.1.	Армії Османської імперії та Кримського ханства	21
3.2.	Московське військо	24
3.3.	Козацьке військо Гетьманщини-України	26
РОЗДІЛ 4.	Початок війни	33
4.1.	Перший Чигиринський похід	33
4.2.	Другий Чигиринський похід	44
РОЗДІЛ 5.	Завершення війни та її результати	65
5.1.	Завершальна стадія війни	65
5.2.	Бахчисарайський мир	73
ВИСНОВКИ		78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ		81
ДОДАТКИ		90
Додаток А	Карта Чигиринських походів (маршрут османського війська)	90
Додаток Б	Україна в часи російсько-турецької війни 1677-1681 рр.	91

ВСТУП

Актуальність. Друга половина XXVII ст. ознаменувала собою новий виток протистояння між Хрестом і Півмісяцем. Аrenoю його впродовж цього періоду, зокрема 1677 – 1681 років тривалий час виступала Україна. На її теренах відбулося зіткнення інтересів Османської імперії та Московії. В силу історичних обставин учасником цього процесу й стала Україна-Гетьманщина. Війна 1677-1681 років між Росією і Туреччиною стала логічним продовженням боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії. Участь козацьких формувань показала неабиякий приклад героїзму, який вимагає свого вшанування і сьогодні. Недостатнє висвітлення цих подій, зосередження головним чином історичною наукою уваги на Чигиринських походах, опускаючи події 1679-1680 рр., підсилює актуальність обраної теми дослідження.

Об'єктом дослідження виступає воєнний конфлікт між Росією та Османською імперією в 1677-1681 роках, а **предметом** – місце і роль України в означених подіях.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1677 – 1681 років. В історичній науці є розбіжності щодо початку війни. Одні автори вважають початком 1676 рік, інші – 1677 рік, а Османська імперія офіційно взагалі оголосила війну навесні 1678 р. Однак на наш погляд саме слід вважати 1677 рік, так як тоді відбувся перехід до фази прямого збройного конфлікту. Верхня межа зумовлюється підписанням Бахчисарайського миру.

Мета роботи полягає у з'ясуванні та висвітленні суспільно-військово-політичних компонентів, пов'язаних із історичним минулим України в часи російсько-турецької війни 1677-1681 років.

Відповідно до мети нами поставлено завдання дослідити:

- 1) стан наукової розробки проблеми та її джерельну базу;
- 2) місце українського питання в системі тогочасної європейської політики;
- 3) сили і плани Росії і Туреччини у майбутньому збройному конфлікті;

4) участь українського козацького війська у російсько-турецькій війні 1677-1681 років.

5) результати війни, і які вони мали наслідки для України.

Методологічну основу магістерського дослідження складають принципи історизму та об'єктивності. Застосована загально-наукові та конкретно-історичні методи дослідження: структурно-функціональний, порівняльно-історичний, системний, проблемно-хронологічний. За допомогою структурно-функціонального аналізу досліджувалися взаємовплив систем різних рівнів. Тобто як на хід і результати війни впливали становище військ, політика держав тощо. Історико-генетичний метод допоміг розкрити послідовність сутності, функції і зміни реальності, що вивчалася. Користуючись проблемно-хронологічним методом, вдалося скласти періодизацію подій війни, створити струнку систему причинно-наслідкових зв'язків між проблемами в їхньому хронологічному розвитку. З допомогою порівняльно-історичного методу здійснено аналіз документів, джерел, праць, встановлено вірогідність тих чи інших фактів досліджуваної проблеми, порівняти функціональні особливості воюючих армій та політики воюючих країн щодо України. Вважаємо, що використання подібного інструментарію дозволило якомога повніше вирішити поставлену проблему.

Наукова новизна полягає у здійсненні, на основі новітніх досліджень, узагальнити досягнення істориків і створити цілісну картину української складової російсько-турецької війни 1677-1681 рр.

Практичне значення роботи вбачається у тому, що фактичний матеріал, основні положення можна буде використовувати для написання рефератів, бакалаврських робіт, при підготовці до семінарських занять у вузах та на уроках історії в школах у 8 класі при вивченні відповідних тем, а також в краєзнавчій роботі бібліотек, музеїв і при написанні у новій редакції історії міст і сіл України.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час виступу на звітній науковій конференції студентів і магістратів історичного факультету у квітні 2018 р. та під час попереднього обговорювалися на засіданні кафедри історії

України в листопаді цього ж року. З теми магістерської роботи здійснено публікацію у збірнику наукових праць студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка за 2018 р.

Структура роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на 9 підрозділів, списку використаних джерел та літератури, який нараховує 95 позицій та додатків, загальний обсяг складає 80 сторінок основного тексту.

ВИСНОВКИ

Російсько-турецька війна 1677-1681 рр. стала складовою частиною вітчизняної історії, адже бойові дії йшли на території України, українці воювали часом один проти одного на боці воюючих сторін і результати Бахчисарайського миру, котрий ознаменував завершення цієї війни, мали безпосереднє відношення до українських земель. Ця проблема привернула увагу до себе істориків ще в ті часи. Подальшого дослідження вона знайшла в працях радянських, українських діаспорних істориків. Вона стала предметом наукової роботи зарубіжних і вітчизняних істориків. На жаль, попри значну кількість публікацій, констатуємо наявність необхідності розробки різних аспектів проблеми, зокрема звернення більшої уваги на події війни після другого Чигиринського походу, заключення Бахчисарайського миру, його значення для України, та появи серйозного узагальнюючого дослідження.

Події останніх років гетьманства П. Дорошенка сколихнули геополітичну карту Східної Європи. Україна стала ареною зазіхань уже чотирьох вороже налаштованих сусідів: Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії і Кримського ханства. Обрання П. Дорошенком турецького протекторату пришвидшило процес вирішення назрілих проблем. Війна стала неминучою. Головними діячами майбутнього конфлікту стали Османська імперія та Московська держава. До участі у ньому долучилися само собою зрозуміло українці, котрі були розпорошені під керівництвом Лівобережного та Правобережного гетьманів. Вирішило не упустити можливості отримання наживи у вигляді грабунків та ясиру Кримське ханство, котре виступило союзником Османської імперії.

У війні 1677-1681 рр. , котра стала збройною спробою Османської імперії завладіти Україною, просунути іслам, проявилися мужність і стійкість простих людей, козаків, які зупинили просування ворога.

Українська козацька армія брала участь у всіх великих і малих битвах. За її участі було розбито турків і татар на бужинській переправі, чигиринських висотах.

Армії, які приймали участь у війні мали свою специфіку, особливості. Для кожної з них були притаманні як сильні, так і слабкі сторони. У ой же час у них було чимало спільного. Активно у війні використовувалася артилерія, вогнепальна зброя, здійснювалися рейди по тилах противника. Під час бойових дій удосконалювалося воєнне мистецтво, командний склад набував безцінного досвіду. У складі українського війська козацтво набуло навичок ведення бою в непростих умовах з переважаючими силами противника (турецька армія), чого раніше не було; збагачується арсенал зброї тощо.

Під час війни кожна зі сторін засовувала різноманітну тактику, велися як наступальні, так і оборонні бої.

У середині досліджуваного періоду ми можемо виділити три етапи:

- 1) 1677 р. – підготовка наступу Османською імперією та здійснення першого Чигиринського походу;
- 2) 1678 р. – другий Чигиринський похід;
- 3) 1679-1681 рр. – завершальний етап війни і заключення Бахчисарайського миру.

Походи на Чигирин були найбільш значною, але лише складовою частиною цього військового конфлікту.

У результаті війни 1677-1681 р. Османська імперія зберегла за собою контроль над Правобережжям, але вимушена була відмовитися від подальшої експансіоністської політики. Російська ж сторона теж змушена була відмовитися від задумів, пов'язаних із розширенням свого впливу на Лівобережжя за межами території, відведеної Андрусівською угодою.

Найбільш сумним видається результат для України. Турецький султан і кримський хан зобов'язалися не допомагати ворогам Москви, до яких, безумовно, було віднесено Юрія Хмельницького та вірних йому козаків. Як і в

договорах між Московським царством і Річчю Посполитою, інтереси України не враховувалися під час підписання Бахчисарайського миру.

Українська сторона – Лівобережна Гетьманщина потрапивши до складу переможців посприяла зростанню міжнародного авторитету Московської держави. Завдяки українцям було підірвано могутність Османської імперії, її агресивну наступальну міць.

Війна закріпила розпад Правобережного та Лівобережного гетьманств. У результаті бойових дій на території Правобережної України повністю занепало господарство, відновленню якого відчутно заважали втрати людських ресурсів. Регіон поступово перетворювався на спустошену буферну зону між володіннями Османської імперії, Речі Посполитої і Московської держави.

Не домігся успіхів і Юрій Хмельницький, славний нащадок великого гетьмана, якому доля подарувала була шанс очолити український народ і продовжити справу свого батька по створенню вільної та заможної Козацької республіки. Незважаючи на підтримку турецького уряду, Хмельницький у подальшому вже не міг впливати на перебіг справ на Правобережжі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Величко С. Літопис. Т.2. / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. Ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. 642 с.
2. З повідомлення царського уряду про мирний договір, укладений з Туреччиною і Кримом у Бахчисараї (3 січня 1681 р.) // Хрестоматія з історії української РСР. Т.1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. ХІХ ст. посібник для вчителів /за ред. члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія. Київ: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1959. С. 353-354.
3. Київський синопсис про другий похід турків і татар на Чигирин і розгром його російськими та українськими козаками (липень 1678 р.) // Хрестоматія з історії української РСР. Т.1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. ХІХ ст. посібник для вчителів /за ред. члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія. Київ: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1959. С. 351-352.
4. Лист гетьманский полковнику Новицкому, о обороне города Канева от нападения Кымцев, с появлением, в случае их набега, переселить остальных тамошних жителей на другой берег Днепра, 1678. Сентября 4 // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1853. Т.5 (1663-1696). С. 150.
5. Лист до гетьмана переяславського полковника Івана Лисенка про опір мешканців правобережних міст, не бажаючих переселитися на ліву сторону, 1678, жовтень 18. // Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1884. Т.13 (1677-1678). С. 698.
6. Літопис Грабянки // Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. К: Дніпро, 2006. С. 877 – 953.

7. Літопис Самовидця. Підготував Я.І. Дзиря. Київ: Наукова думка, 1971. 208 с.
8. Наказ Івана Самойловича направити в Канів дві сотні компанійців на допомогу для захисту міста від татар та організувати евакуацію жителів на Лівобережжя (1678 р., вересня 4) // Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. С. 280-281.
9. Наказ царського уряду белгородському воєводі Г. Ромадановському виступити з військом на захист Чигирин від турків і татар (22 березня 1678 р.) // Хрестоматія з історії української РСР. Т.1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. ХІХ ст. посібник для вчителів /за ред. члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія. Київ: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1959. С. 350-351.
10. Показание служившего у Юраски Хмельницкого и пришедшего в Батурич Белецкого о замыслах турок и Хмельницкого идти на левобережную сторону Днепра, 1678. Ноября 20-23 // Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1884. Т.13 (1677-1678). С. 708-709.
11. Розгром об'єднаними силами російських військ і українських козаків першого походу турків і татар на Чигирин (серпень 1677 р.) // Хрестоматія з історії української РСР. Т.1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. ХІХ ст. посібник для вчителів /за ред. члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія. Київ: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1959. С. 349-350.
12. Універсал Юрія Хмельницького до воєводи, російських військ, козаків і міщан, що перебувають у Чигирині, із закликом здати місто (1677 р. 3 липня) // Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. С. 278-279.
13. Універсал Юрія Хмельницького до старшин і козаків Канівського полку з повідомленням про відрядження до них наказного гетьмана Івана Яненка-Хмельницького для привернення всіх людей під його князівську владу (1678

р., серпня 23) // Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. С. 279-280.

14. Універсал Юрія Хмельницького черкаським полковим старшинам, посполитству і всім мешканцям задніпровським з переконанням ї пристати до його сторони // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1853. Т.5 (1663-1696). С. 15-152.
15. Царская грамота гетману Самойловичу о посылке воеводы Неплюева с ратными людьми к Переставлю // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1853. Т.5 (1663-1696). С. 754.

Мемуари

16. Годон П. Дневник 1677-1678 / Пер., ст., примеч. Д.Г. Фелосова; отв.ред. М.Р. Рыженков. Москва: Наука, 2005. 235 с.

Література

17. Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50-70-і роки XVII ст. Київ: вид-во Академії наук Української РСР, 1961. 298 с.
18. Аркас М.М. Історія України-Русі /Встп. слово і комент. В.Г. Сарбея. факс.вид. Київ: Вища школа, 1990. 456 с.
19. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Харків: Дельта, 1993. 256 с.
20. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России од водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ: Час, 1993. 656 с.
21. Біляєва С. Османський будівельний період у Північному Причорномор'ї // Східний світ. №1. 2003. С. 18-25.
22. Богданов А.П. «Чигирин был оставлен, но не покорен»: наши солдаты и политики в Турецкой войне XVII в. // Историческое обозрение. 2003. Вип.4. С.20-44.
23. Богданов А.П. Неизвестная война царя Федора Алексеевича // Военно-исторический журнал. 1997. №6. С.61

24. Богданов А.П. Почему царь Федор Алексеевич приказал стать Чигирин // Военно-исторический журнал. 1998.31. С.38-45.
25. Верховський М.М., Морозов А.Г. Ілюстрований словник-довідник з воєнної історії України. Довідкове видання. Сміла: КВПІП «Тясмин», 2009. 440 с.
26. Володарский Я.Е. Международное положение Русского государства и русско-турецкая война 1676-1681 гг. // Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в. Москва: АН СССР, 1955. С. 531-539.
27. Голицин Н.С. Русская военная история в 5 частях. Ч.2. От Иоана III до Петра I. Санкт-Петербург: Тип. товарищества «Общественная польза», 1878. 729 с.
28. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. Киев, 1957. 381 с.
29. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. 1997. №1. С. 22 – 43.
30. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. Изд.3-е. доп. Киев, 1911. 468 с.
31. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. Репринт. відтв. вид. 1913 року. Київ: Золоті Ворота, 1990. 542 с.
32. Гуржій О. І., Чухліб Т.В. Історія козацтва. Держава-військо-битви. Київ: Арій, 2012. 462 с.
33. Гуржій О.І., Реєнт О.П. Славетні битви на теренах України. Київ: Арій, 2012. С. 129-132.
34. Гуржій О.І., Реєнт О.П. Славетні битви. Від Донбасу до Карпат. Від Києва до Криму. Київ: Арій, 2015. С. 129-132.
35. Гуржій О.І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна // Україна крізь віки. В 15 т. Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.
36. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Т.2. Львів, 1991
37. Журавлбов Д.В. Визначні битви та полководці української історії. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. С. 219-221.

38. Замысловский Е.Е. Сношения России с Польшею в царствование Федора Алексеевича. Санкт-Петербург, 11888. 90 с.
39. Заруба В.М. З історії російсько-турецької війни за Україну // Студії з історії України. Київ: Основа, 1993. С.99-172.
40. Заруба В.М. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україн-Гетьманщині в останній чверті XVII ст. // ЗНТШ. Львів. 1993. Т.225.С.232-257.
41. Заруба В.М. Похід османського війська на Чигирин влітку 1678 р. в щоденнику польського посла С. Проського // Україна в Центрально-Східній Європі. 2013. №12. С. 412-427.
42. Заруба В.М. Українське козацтво в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. 464 с.
43. Заруба В.М. Чигиринські походи: хроніка подій російсько-турецької війни 1676-1681 рр.: монографія. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2013. 340 с.
44. Заруба В.М. Украинское козацтво в русско-турецких войнах последней четверти XVII ст. Харьков: Основа, 1993. 198 с.
45. Заруба В.Н. Чигиринські походи // Грані. 2003. №1. С. 27-28.
46. История Украинской СССР в 10 т. Т.3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождения капиталистических отношений (вторая половина XVII – XVIII в.) / Г.Я. Сергиенко (отв. ред.). Киев: Наукова думка, 1983. 719 с.
47. Історія війн і збройних конфліктів в Україні: енцикл. довід. /Авт.-упоряд. О. І. Гуржій та ін.]. Київ: Вид. гуманіст. л-ри, 2004. 250 с.
48. Історія Русів История Русов или Малой России. Москва, 1846, 174 с.
49. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). 4-е вид., змінене і доповн. / І. Крип'якевич, В. Гнатевич, З. Стефанів та ін. Львів: Світ, 1992. 702 с.
50. Історія українського козацтва: Нариси в 2 томах Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп.ред.) та ін. Київ: Вид.дім «Київсько-Могилянська академія, 2006. Т.1. 800 с.; 2007. Т.2. 724 с.

51. Каргалов В.В. Полководцы XVII в. Москва: Патриот, 1990. 495 с.
52. Киевский синопсис, или Краткое собрание от различных летописцев о начале Славенороссийского народа и первоначальных князех богоспасаемого града Киева. 5-е изд. киевское, исправнейшее. Киев, 1836. 236 с.
53. Косиненко Н.И. Первая Русско-турецкая семилетняя война. Чигиринские походы 1677 и 1678 гг / Издал В. Березовский. Санкт-Петербург, 1911. 96 с.
54. Костомаров Н.И. Собрание стинений // Исторические монографии и исследования. Кн.6. Т.15 (Руина). Санкт-Петербург: 1905. 654 с.
55. Крип'якевич І. Історія України / відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 520 с.
56. Мицик Ю. Чигирин. Гетьманська столиця. Київ.: Києво-Могилянська академія, 2007. 392 с
57. Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети / Авт. передмови В.А. Смолій. Київ, Варта, 1995. С.237-253.
58. Мишко Д.І. Перемога російського і українського народів над турецько-татарськими загарбниками у 1677-1678 рр. // Вісник АНУРСР. 1953. №2. С.32-39.
59. Нартов В.В. Найвидатніші гетьмани і кошові отамани України. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного дозвілля», 2007. 320 с.
60. Орешкова С. Османская империя и Россия в свете их геополитического разграничения // Вопросы истории. 2005. №3. С. 34-46
61. Орешкова С.Ф. Османская империя во второй половине XVII в. Ч.2. Москва, 2001. С.3-24.
62. Панашенко В. Кримське ханство у XV – XVIII ст. // Український історичний журнал. 1998. №1. С.54-65.
63. Панашенко В.В. 300-річчя героїчної оборони Чигирини від турецько-татарської агресії // Український історичний журнал. 1977. №8. С. 127-130.

64. Петровський В.В., Радченкр Л.Ю., Семенко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: ВД «Школа», 2007. 592 с.
65. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. М.: Наука, 1990. 280 с.
66. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. Від середини ХУІІ ст. до 1923 року. Київ: Либідь, 1993. 606 с.
67. Попов А.Н. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. 1857. Т.7. С.147-187.
68. Разин А.Е. История военного искусства. Т.3. СПб.: Полигон, 1999. 697 с.
69. Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. Москва:у университетская типография, 1847. 847 с.
70. Санин Г. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667-1686) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії ІХ-ХVІІІ століть. Київ, 200. С.333-347.
71. Сергієнко Г. Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети / Авт. передмови В.А. Смолій. Київ, Варта, 1995. С.347-384.
72. Смирнов Н. Россия и Турция в XVII-XVIII в. Москва, 1946. Т.2. 244 с.
73. Смирнов Н.А. Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции XVII-XVIII вв. // Воссоединение Украины и России. 1654-1954 гг. Москва, 1954. С. 357-394.
74. Смолій В. В.А., Степанков В.С. Дмитро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. Київ: Темпора, 2011. 632 с.
75. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція ХVІІ ст. (1648-1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києва-Могилянська академія», 2009. 447 с.
76. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція ХVІІ ст. (1648-1676 рр.) // Україна крізь віки. В 15 т. Київ: Альтернативи, 1999. 352 с.

77. Снедов П.В. Оборона Чигирин в 1677 г. // Российское государство в XIV-XVII вв. / Сборник статей, посвященный 75-летию со дня рождения Ю.Г. Алексеева. Санкт-Петербург: Дмитрий Бабулин, 2002. С. 484-507.
78. Сокирко О. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини. Київ: Темпора, 2006. 280 с.
79. Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: Історія виникнення // Київська старовина. 1998. №4. С.11-21.
80. Соловьев С.М. Сочинения в восемнадцати книгах. История России с древнейших времен. Кн. VII. Т.13-14. Москва: Мысль, 1999. 701 с.
81. Сорока Ю. Чигиринські походи 1677-1678. Харків: Фоліо, 2012 [Електронний ресурс]. URL: litres.ru/u-v-soroka/chigirinski-pohodi-1677-1678/chitat-onlayn (дата звернення 30.11.2018)
82. Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва у боротьбі з Османською імперією // Україна в Центрально-Східній Європі. 2005. Вип.5. С.581-596.
83. Стецюк К.І. З історії боротьби російського і українського народів проти агресії шляхетської Польщі й султанської Туреччини у II половині XVII ст. // Український історичний журнал. 1983. №3. С.64-80.
84. Субтельний О. Україна. Історія. Вид. третє, пер. і доп. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
85. Сушинський Б. Всесвітня енциклопедія козацтва. Одеса: «ЯВФ», 2007. 570 с.
86. Сушинський Б. Козацькі вожді України. Історія в образах її вождів та полководців XV-XIX ст. Історичне есе у 2-х томах. (друге, доповн. вид.). Одеса: «ЯФВ!», 2006. Т.1. 590 с.
87. Українське козацтво: Мала енциклопедія / кер. авт. колект. Ф.Г. Турченко; відпов. ред. С.Р. Лях. Вид.2-е, доп. і перероб. Київ: Гееза; Запоріжжя; прем'єр, 2006. 673 с.

88. Флоря Б. Н. Османская империя в середине XVIIвека // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Западной Европы в XVII в. Москва, 2001. Ч.2. С. 110-137.
89. Флоря Б.Н. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672-1681 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Ч.2. М., 2001. С. 108-148 .
90. Флоря Б.Н. Россия, Речь Посполитая и Правобережная Украина в последние годы гетманства П. Дорошенко (1673-1677 гг.) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2016. №3 (65). С. 76-90 .
91. Чернов А.В. Вооруженные силы Русского государства в XV-XVII вв. Москва: Воениздат, 1954. 224 с.
92. Чухліб Т. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 років. Київ: Вид. дім «Могилянська академія», 2010. 446 с.
93. Широкоград А. Русско-турецкие войны 1676-1918 годов / Под общей ред. А. Тараса. Минск-Москва: АСТ, 2000.
94. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у трьох томах / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1990. Т.2. 560 с.
95. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Генеза, 1997. 380 с.